

РЕАЛІЗАЦІЯ ІЄ. *SED- : *SOD- В АПЕЛЯТИВНІЙ ТА ПРОПРІАЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ

У статті розглядається проблема походження псл. *besěda, *besědъ / *besědbъ; *sodъ, *sodьba, *sodica, *sodьnica, *sodьbьka, *съsodъ, *posoda.

Ключові слова: етимологія, семантичний розвиток, семантична реконструкція.

Слова на позначення реалій матеріальної, соціальної та духовної культури, зокрема *besida*, *posud*, *sudno* (корабель), *sud*, *sudьba* та ін. не раз були предметом розгляду в слов'янському мовознавстві. Вихідним пунктом для пропонованої статті стали етимології з творчого доробку О. М. Трубачова: 1) іє. *sed- : *sod- та 2) псл. *besěda, *besědъ / *besědbъ (Трубачев¹, 2004, 119–120; ЭССЯ, 1, 211–213). Незважаючи на те, що з цієї теми в літературі вже є вагомі напрацювання вітчизняних та зарубіжних етимологів, усе ж хотілося б висловити низку певних міркувань.

1. Іноді, як слушно зазначив О. М. Трубачов у зв'язку з етимологією іє. *sed- : *sod-, «утрата лексеми є нічим іншим, як зміною семантики, смислу», а тому доля досліджуваного чергування іє. *sed- : *sod- «сидіти» у праслов'янській мові становить результат переосмислення окремих форм і слів, що поклато кінець їх дальшому існуванню». За О. М. Трубачовим, у праслов'янській мові немає ступеня *sod- < *sed-, проте наявність *sadъ, *saditi допускає існування псл. *sod- < *sed-, оскільки засвідчене псл. *sad- < *sōd- як довгий ступінь відношення до *sod-. Проте цей ступінь існує (у прихованому вигляді) в континуантах псл. *xodъ- < псл. *sod- «хід» < іє. *sod- «т. с.» в особливих фонетичних позиціях, а «іє. *sod- «сидіння» та висування *sod- «хід, хідня» тісно пов'язані як взаємовиключні явища» (Трубачев, 2004, 119–120). Значення «сидіти» представлене в дірл. *suide* «сидіння», лат. *solium* «трон» < іє. *sodjom* (ці мови не розвинули значення «хід, ходити»), натомість грецька (ὄδος) та праслов'янська мови для іє. *sod- фіксують значення «хід, ходити» і не мають значення «сидіння, сидіти». Це, на думку О. М. Трубачова, — переконливе, хоча й непряме, свідчення етимологічної єдності *sed- : *sod- «сидіти» та *sod- «ходити» з псл. *sěděti < *sēd- < *sed- (Трубачев, 2004, 120)². Раніше значення іє. I *sed- «сидіти» й II *sed- «ходити, йти» зводилося О. М. Трубачовим до синкретичного «пересуватися, сидячи в повозці» (Фасмер, 4, 235).

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Як варіанти з пізнішим -o- < -e- в континуантах псл. *sěd- / *sod- розглядаємо засвідчені в словниках рос. діал. (ворон.) *sodитъ* «садовити, запропувати сісти», (брян.) «ставити снопи для сушіння (до клуні, риги й т. ін.)»; полаб. *sodē* «(він) садить» (СРНГ, 39, 208–209; ЕСУМ, 5, 163).

Слідом за О. М. Трубачовим вважаємо, що значення «ходити» — вторинне стосовно «сидіти», а механізм його розвитку пов'язаний із семантикою досягнення мети, і що «з боку реально-семантичного заманливо вважати, що на інновації “сидіти” > “ходити” відбився у давнині новий спосіб пересування сидячи (наприклад, у повозці чи верхи, пор. рос. *всадник*, дінд. *sādin*)³, або тут значною мірою відіграла роль семантика досягнення мети, як можна було б зрозуміти з дінд. *ā-sad* “підходити, досягати” (сказати б, “присісти в кінці дороги, біля цілі?”), *ut-sad* “йти”, *apa-had* “усуватися, уникати”» (Трубачев, 2004, 120). Приклад такого механізму спостерігаємо в семантичних переходах «сидіти» > «бути постійним, цілеспрямованим» і далі — в розвитку ідеї *dhī, puxu* в дінд. *sad* «сидіти», «опускатися», *sādā* «завжди, постійно», *āsad* «сидіти; сидати на», «наближатися», «досягати», *anāsādyā* «недосяжний», *apasad* «підсидати», «підходити», *apasada* «ізгой», *apahati* «вигнання», *utsad* «усуватися, йти, зникати» (Кочергина, 682–683, 731; 104, 128, 54, 116). Як приклад розвитку семантики руху, цікаві, на наш погляд, осет. *suз / suзæ* «зад», «задня частина», «гузно» та *suзтузу / siзтузу* «задом наперед», *suзтузу сæууи* «задкувати», «відступати», що на рівні індоєвропейських мов споріднені з дпвн. *spik*, нім. *Speck* «сало», «лій» (Абаев, 3, 182–183), а тому з континуантами іє. **sed-* : **sod-* співвідносні суто типологічно.

Досить імовірним видається (як один зі способів) розвиток семантики «рух» у слов'ян унаслідок появи утворень на **u-*, **per-* **pri-* зі значеннями пересування (у випадку з **per-* — пересування в інше місце), що закріпили семантику «хід», та одночасним виникненням форм **ходь*, **шьдь*. Їх появу традиційно пов'язують із вказаними префіксами (Рокоту, 1, 887; Фасмер, 4, 253). Слов'янські рефлексі ступеня **sod-* із семантикою руху швидкого, енергійного вбачаємо в укр. діал. (бойк.) *садити* «пити», «нести», «пертися», «слатися (про дим)», *перен.* «бити» (СБук, Г, 473); *садитати* «дубасити, лупцювати», *садити*, *садонити*, рос. *садонить* «вдарити» (ЕСУМ, 5, 162), рос. діал. *садить* «швидко йти, бігти, їхати», «швидко текти», *судить* «швидко йти, рухатися»; *сожжати* «сильно вдарити» (СРНГ, 36, 26–27; 39, 209, 216), рос. діал. (пск., твер.) *сажать: вишь, садит как!* «драпцює, біжить, хутко йде» (Даль, 4, 127). Вочевидь із подібним матеріалом можна пов'язувати й походження назви потоку *Сидний* у бас. Верхнього Дністра, який С. О. Вербич логічно виводить з укр. **садний*, припускаючи, однак, семантичний зв'язок останнього з апелятивом на зразок укр. діал. *сиджавка* «озеро, де розводять рибу» (Вербич, 76).

Зваживши на валентнісні характеристики ад'єктивного форманта **-ьл-* у **sadyъ(jь)* (> укр. **садний*), можна припустити існування в слов'янських мовах лексеми **sad* (< псл. **sodъ* : **sadyъ*) зі значенням «хід і т. ін.», підтвердження чому вбачаємо в рос. *надсадный* (про крик), для якого вихідним виступає значення «різкий»: зв'язок *швидкого, різкого* руху й аналогічного за своїми характеристиками артикуляційного процесу загальновідомий (Варбот, 1988, 66–78), пор. рос. діал. (арх.) *сидить* «рвати, роздирати» — *сидить* (алт.) «часто, швидко горорити» (СРНГ, 36, 26–27).

Крім того, з ідеєю швидкого пересування можна пов'язувати й відновлювані Р. М. Козловою слов'янські прагидроніми **Sodimъ / *sodimъ ~ *soditi*: рос. *Содима*, допл. Пельшми в системі Сухани, *Содима*, р. у Вологодському й Кодни-

³ Ідея пересування *сидячи* простежується також в дінд. *syāda* «їзда», а також у типологічно спорідненому з *I sthātar* «візник, колісничий» — вторинному, на нашу думку, щодо *II sthātar* «що-н. незрушне, постійне» (Кочергина, 760, 754).

ковському пов. Вологодської губ., а також *Sodomъ < *sodomъ ~ *sodti (Казлова, 2002, II, 186, 212).

2. Лише припустивши наявність семантики «xid» для *sed-, можна логічно пояснити походження псл. *besěda, *besěď / *besěbь. Стосовно словотвору першого з них висловлювалися різні думки, що зводяться до таких позицій: 1) *besěda < *bez- + *sěda та 2) *besěda < *be- + sěda (повніший огляд версій див.: ЭССЯ, I, 211–213). На користь вірогідності другої версії наводилися міркування про первинне значення псл. *besěda «сидіння» з розвитком у «місце для сидіння», «сидіння разом», «розмова». Отже, у словнику підтримується висунуте Я. Розвадовським зближення з дінд. *bhasāt* (*bhasād*) «гузно» (< *«сидіння»), що дозволяє розглядати слов'янський факт як реліктове утворення: «з боку семантичного — давнє ім'я дії з подальшою конкретизацією значення, з боку формального — архаїчне й функціонально не зовсім ясне префігування іє. кореня *sed- “сидіти”» (там же, 212).

На наш погляд, оцінити дещо інакше походження псл. *besěda дозволяють певні міркування, висловлені О. М. Трубачовим щодо етимології структурно ідентичного *Bodincus* або *Bodinco*- (лігурійської назви річки По) зі значенням «безодній», який відновлюється як «*bo-dicno- < *bo-digno- < *bo-dugno- “безодній, без дна”», що доволі точно відповідає литов. *be-dugno*- “без дна”, *bedugnois* “безодня”, також у гідронімах *Bedugno*, *Bedugnois*, і дозволяє внести коректив до відомої географії відповідників балт. *be(z)*, прасл. *be(z)* (та індо-іран. паралелі)» (Трубачев, 1991, 28). Тому стає очевидним, що й у випадку з *besěda, *besěď (особливо в ролі гідроапелятивів), префіксальна морфема *be- повинна мати аналогічну семантику.

Урахувавши притаманні слов'янському *be(z) значення «без», «не» (ЭССЯ, I, 212), а також властиву іє. *sed- : *sod- семантику «рух», псл. *besěda, *besěď / *besěbь можна пов'язувати з базовою для них семантикою «не(мало)рухомість», «не(мало)рухомий», пояснюючи раніше затемнену мотивацію вживання префікса *be(z) щодо праслов'янської дієслівної основи *sed-. Тому ми абстрагуємося від запропонованого А. Ф. Журавльовим пояснення білоруського топоніма Б[е]дзь (неподалік р. *Бесєда*)⁴, у якому вбачається зв'язок дієслова *sidi*ти з топографічними термінами, передусім із гідронімами: «... с[и]ти суть Слов[я]ни по Дунаєви ...», «... и с[и]доша на Висл[я]...» з подальшим розвитком семантики осілості. Отже, А. Ф. Журавльов вважає, що «гідронімічне уживання *besěď працює на користь його (О. М. Трубачова. — О. І.) потрактування цього слова та його морфологічних варіантів, що заперечують наявність у них префікса *bez-* (*besěda — «місце сидіння»)» (Журавлев, 78).

Відповідно слов'янські гідроніми *Бесєда*, *Бесєдь* (пізніше переосмислені в народній свідомості під впливом *бесєда* «розмова») могли отримати мотивацію «нерухомість», тобто «річка з повільною течією» тощо, пор. *Бесєдь* — р. б-ну Сожу (колишньої Смоленської губ.), а також гідроніми *Бесидны* (п. *Besidny*), л. Урича в Галичині, *Бесєдна* — р. у бас. Тихвинки в колишній Новгородській губ. (Vasmer, I, 151).

У цьому випадку гідроніми-континуанти праслов'янської онімної основи *Besěd- виступали б у колі численних типологічних паралелей: *Нємєча* — гідроніми в Галичині, у Київській, Могилівській та Тверській губ. (Vasmer, 3,

⁴ Пор. також гідронім *Бесєдь*, а також ойконіми *Бесєдь* у колишніх Гомельському та Могилівському повітах (*Семенов-Тяньшанский П. П. Географическо-статистический словарь Российской империи.* — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 255).

406–407); *Нетек[а]* — річка, що перетворюється на болото, а потім на ручай і впадає в р. Смяч, п. Снову п. Десни л. Дніпра; *Малот[а] / Малот[ва] / Малотічка*, р., п. Десни л. Дніпра (обидві в Чернігівській обл.) (Черепанова Микротоп., 197, 180). Наведені так звані первісно негативні гідроніми протиставляються позитивним — р. *Хода* в колишній В'ятській губ.; *Ходунья* — р., л. Свеси л. Десни (Сумська обл.) (Vasmer RGN, 11, 498; Черепанова Микротоп., 290), — сягаючи, зрештою, іє. **sed* : **sod*-. Типологічними паралелями назвам на *Ход*- є гідроніми *Текуча* в Черкаській та Івано-Франківській обл. (СГУ, 556), а також численні гідроніми *Быстрица* (21), *Быстрик* (22) на території колишньої Російської імперії (Vasmer, 1, 244–246).

Проте, крім розроблюваної нами раніше версії щодо семантики «не(мало)рухомий» (Іваненко, 2008, 50–51), яка цілком адекватно характеризує неквапливу, плавну течію води (втім, як і розмови), можна запропонувати не менш очевидну для гідронімної номінації ідею про поєднання псл. **be-* «не» та **sēd-* < іє. **sed-* «сидіти» з подальшим розвитком для **besēda* значень «який рухається швидко», «непосида». Тому для псл. **besēda*, **besēdъ* / **besēdъ* у ролі гідроапелятивів цілком логічною видається семантика «бистра, непосидюча ріка». Це дозволяє нам розглядати гідроніми типу *Беседъ*, *Беседа*, у тому числі згадуваний гідронім *Бесідний*, як утворення, семантично тотожні гідронімам *Хода*, *Быстрица* та ін. Однак і в цьому випадку виключати ймовірність народноетимологічного переосмислення назв річок *Беседа*, *Беседъ* (під впливом *беседа* «розмова» тощо) остаточно не можна, а семантичний перехід *«поволі, неквапно, плавно рухатися» > «текти» цілком придатний, на нашу думку, для характеристики плинності ріки.

Тому логічно розмежовувати псл. **besēda* на I **besēda* «сидіння поряд», «беседа, розмова» < «не(мало)рухомість» та II **besēda* «меткий, швидкий, непосида». Як ідеальну типологічну паралель для останнього наведемо рос. діал. *не-с[а]* «непосида» (без локалізації, з покликанням на Даля (СРНГ, 21, 150)). Відтак є всі підстави вважати, що псл. **besēda* зберігає обидва значення іє. **sed-*: старе «сидіти» та інноваційне «йти, рухатися».

У контексті дуальної семантики іє. **sed-* : **sod-* з континуантами не зайвим буде вказати й на відбиття її в низці апелятивів, що характеризують людину за відмітними рисами характеру чи особливостями поведінки, тому псл. **besēda* невіддільне від антропонімної номінації. Цілком імовірно, що антропонім *Беседа* (Новикова, 85) сягає **besēda* «ледар, нероба, лежень», пор. рос. діал. *бес[а]* з численними значеннями на зразок «посиденьки», «вечорниці» тощо (СРНГ, 2, 265). Також (як вторинне семантичне похідне) пор. рос. діал. (новг.) *бес[а]довать* «проводити час без роботи» (там же). Зазначимо, що типологічно антропонім *Беседа* цікаво співвіднести з антропонімом *Нехода*. Останній можна пов'язувати з лексикою на зразок рос. діал. (комі) *неходальй* «який не вміє ходити (про дитину)», (пінез., арх.) «який не має схильності виходити з дому, який любить проводити дозвілля у себе вдома», (пінез.) «немоторний» (СРНГ, 21, 202–203) та ін. Наведена лексика продовжує, на наш погляд, первинну семантику «не(мало)рухомість». Тому для псл. **besēditi* / **besēdati* (останнє відновлюється на підставі рос. діал. (дон.) *бес[а]дять* (*бис[а]дять*) «говорити, розмовляти» (Сердюкова, 32)), **besēdovati* можна відтворювати семантику *«поволі, неквапно, плавно говорити» < «сидіти», «не(мало)рухатися». З іншого боку, слід пам'ятати й про «швидку» семантику II **besēda* та можливість її застосування для характеристики особи.

3. Як впливає з аналізу іє. *sed- : *sod-, розглядати його слід у контексті псл. *besēda з базовим значенням «не(мало)рухомість» тощо. У цьому випадку можна зробити висновок про те, що значення «пересуватися (сидячи)» — вторинне й могло розвинутися, у тому числі і в праслов'янській мові, саме на основі загальної ідеї «рух», підкреслюючи новизну такого способу пересування. І саме те, що ані латинській, ані германським мовам не властива сема «рух», а також те, що в наведених давньоіндійських фактах відображено передусім цю сему, свідчить на користь її інноваційного характеру. Отже, можна припустити, що значення «не(мало)рухомість» майже витіснило в слов'янських континуантах іє. *sed- семантику руху (зберігши її, зокрема, в пізніших префіксальних утвореннях на зразок *besēda), а для континуантів псл. *sod- ідея пересування найкраще збереглася в псл. гнізді *xod-.

З іншого боку, цікаво розширити коло континуантів іє. *sed- : *sod- за рахунок форм із носовими *e, *o: *sqdъ та ін., щодо походження якого існують різні версії (стислий огляд версій див: Скляренко, 3–5). Власне, псл. *sqdъ — один з небагатьох соціально-юридичних термінів, який у спеціальній літературі досі не має однозначного тлумачення.

Найостанніша етимологічна його інтерпретація належить В. Г. Скляренку, який підтримав і обґрунтував етимологічну версію А. Брюкнера про зв'язок *sqdъ із рос. цсл. сать «говорити», сать «сказав». Саме *sqdъ (утворене за допомогою чергування e : o та суфікса -d-) сягає псл. *sondos < *sentēj «урочисто оголошувати, піднесено говорити» Останнє стало основою для псл. *seti «говорити», власне ж *sentēj < іє. *k'en- «урочисто говорити» (Скляренко, 4–5, 7). У контексті цієї етимологічної версії для псл. *sqdъ виводиться значення «обговорення, висловлення думки про когось» (там же, 5).

Не заперечуючи цієї етимології, хотілося б сказати кілька слів на користь версії, запропонованої Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондрушем.

Так, Ж. Ж. Варбот слідом за Р. Брандтом розглядає псл. *sqdъ із вихідним значенням «зібрання членів роду, племені» у зв'язку із *sed- — на противагу усталеній у славистиці етимології суд < іє. *som-dhe- (> псл. *dēti). У запропонованій етимології увагу акцентовано на логічному семантичному розвитку в континуантах псл. *sed- семантики «сидіти» > «володіти», «панувати». Тобто псл. *sed- могло вживатися на позначення високого соціального статусу особи, зокрема її права вершити суд. У цьому випадку *sqdъ могло бути похідним від *sqede- з первинним значенням «засідання» = «сидіння» або «ті, хто сидить» (про осіб, наділених владою, про їхню діяльність; Варбот, 1983, 64–66).

Роком пізніше Ш. Ондруш запропонував етимологію, в якій псл. *sqdъ «суд» розглядається як субстантивний дериват дієслівної основи іє. *sed- / *sēd- : *sed- / *sōd- «сидіти, засідати» з вторинною назалізацією (вбачаючи аналогію в red- > rend- > *ređь), унаслідок чого з *sod- : *sad- виникло утворення *sond- : *sand- > *sqdъ. Праслов'янському *sqdъ дається таке визначення: «суд є сидінням, засіданням, на якому «захисники» порядку визначають покарання для злочинців, порушників закону». Тому досить показове співвіднесення (як похідного) слц. sed-ria «краєвий суд» із лат. sēdēs iudiciāria «юридичне засідання» (Ондруш, 178).

Проте задовго до появи наведених вище версій О. М. Трубачов запропонував для *sqdъ семантику «зібрання членів роду, племені, суд», приймаючи не власне слов'янське походження досліджуваної лексеми, а підтримувану на той час в етимологічних словниках О. Г. Преображенського, А. Брюкнера, М. Фасмера, В. Махека та ін. етимологію *sq + dъ як ступінь редукції dh(ē)- «класти, ставити»;

робити». За О. М. Трубачовим, таке саме походження має **sqdъ* «посудина». Відповідно з псл. **sqdъ* «суд» виводяться ім'я діяча **sqdi* (рос. *судья*) та дієслово **sqditi*, а від **sqdъ* «посудина» — **sqdъкъ* й складання **posqda* (Трубачев, 1966, 35–236).

Наведена для *суд* «суд» і *суд* «посуд» словотвірна модель підтримується також у словниках Ю. Покорного, Ф. Безлая, П. Скока, П. Я. Черних (Рокоту, 235; Bezlay, 3, 284–285; Skok, 3, 355–356; Черных, 2, 216). Як таке, що не має загальноновизнаної етимології, укр. *суд* «суд» кваліфікується в «Етимологічному словнику української мови», а на позначення посуду відновлюється псл. **sqdъ* «посудина; що-небудь складене» із зауваженням, що останнє — однакового походження з **sqdъ* «суд» (ЕСУМ, 5, 467–468).

Однак сучасні етимологічні пошуки свідчать, що етимологія *sqdъ* «посуд» неоднозначна. Так, В. Г. Складенко пов'язує його походження з псл. **sem-tēi* «лити, наливати» < іє. **sem-* «лити, наливати, черпати». Слово розглядається як утворене за допомогою чергування *e : o* та суфікса *-d-*: **somdos* > *sqdъ* «вмістилище, куди наливають воду або якусь іншу рідину, посудина для води (рідини)» (Складенко, 7–8).

Аналогічно псл. **posqda* пов'язується з **posomdā* < **posemtēi* > **posēti* «полити, налити». Відповідно псл. **sъsqdъ* виводиться від **sunsomdos* < **sunsem-tēi* > **sъsēti* (Складенко, 9).

Перенесення ж псл. **sъsqdъ* «посуд» у корабельну сферу відбулося завдяки використанню великої дерев'яної посудини, складеної з частин, що добре тримається на воді, наприклад, діжки, для пересування водою. Через що човен стали називати так само, як і дерев'яну посудину (Складенко, 10).

Пропонована нами етимологія **sqdъ* «посуд» де в чому ідейно близька до запропонованої В. Г. Складенком, проте як основу для аналізованих слів ми розглядаємо іє. **sed-* : **sod-*.

Говорячи про походження I **sqdъ* «суд» та II **sqdъ* «посудина», слід відзначити, що обидві праформи варто розглядати разом, як це робилося раніше, але значно більше уваги варто приділити слов'янському матеріалу. Власне, йтися може виключно про застосування етимологій Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша до псл. **sqdъ*. Інакше кажучи, ми пропонуємо значення «сідити», «сідати», притаманні більшості континуантів іє., псл. **sed-* (> псл. **sēde-*), певним чином пов'язувати з **sqdъ* «посудина», маючи на думці контекстуально зумовлений семантичний розвиток «сідати», «садовити(ся)» > «опускати(ся)» > «опускаючи(ся), поміщати(ся) всередину». Засвідчені в слов'янських континуантах іє. **sed-* : **sod-* значення «садити», «саджати», «садовити», «опускати (в землю й т. ін.)» лише зміцнюють позицію обстоюваної нами етимології. Отже, найточнішим значенням для **sqdъ* уважаємо «вмістище», «місце для зберігання (схов) чого-н.», пор. у цьому сенсі ст.-укр. *суд* «посуд» (Тимченко, 2, 376), укр. діал. (бойк.) *суд* «т. с.» (Онишкевич, 2, 264), блр. *с[д]ы* «два відра», болг. *съд*, макед. *сад*, схв. *с[д]д* «посудина», пол. *sqd* «посудина», ч., слц., влуж., нлуж. *sud* «бочка» (ЕСУМ, 5, 467) та ін.

Як ілюстрацію наведемо лексику, що безпосередньо відбиває семантику «класти», «поміщати всередину»: рос. діал. *насуд[д]ить* «накопичити, запасти що-небудь», «покласти більше, ніж треба (солі, перцю і т. ін.); пересолити, переперчити та ін.», *нас[д]ивать* «заряджати, ставити пастку, капкан» (СРНГ, 20, 204) = «насаджувати (приманку)», а також *засуд[д]ить* «засунути, загубити» (СРНГ, 11, 73).

Семантику «помістити» відбито, на нашу думку, і в загальновідомих у слов'ян *сосуд*, *посуда*, пор. схв. *пѣсуда* «посудина, дзбан» (Толстой, 665), укр., рос. *посуда* «т. с.» < **posqda* / **posqđь* «посудина» < **posqđiti* «покласти, помістити» та ін. Один із прикладів подальшого семантичного розвитку **posqđiti* «помістити» спостерігаємо в друс. *posqđuti* «врятувати», «зберегти» (Срезневский, 2, 1273), що відображає конкретний спосіб дії для виконання задуму. Утворення на зразок друс. *съсѣдъ*, *сосѣдъ*, *съсждъ* «посудина, дзбан», *съсѣдина* «дзбан, посудина» (там же, 3, 833) слід пов'язувати з пізньопраслов'янським **съsodь* «посудина» ~ **съsoditi* «покласти», «помістити». Саме ж префіксальне съ- слід розглядати як первісний «прийменник з род. в. для введення назв предметів, на поверхні яких знаходиться початковий пункт руху, дії» ~ ст.-сл. съ, съ(н) < псл. **съ*, **съ(n)*- < **съn* (ЕСУМ, 2, 212).

Зрештою, значення «класти», «поміщати всередину» реконструюються завдяки наявності лексики, що відбиває, на наш погляд, семантику «додавати», пор. друс. *съсѣда* «позика», *съсѣдише* «позика»? (Срезневский, 3, 833)⁵, рос. *ссудить*. Так чи інакше з цим значенням слід пов'язувати й рос. діал. *пос□д* «позика» (СРНГ, 11, 73), схв. *пѣсуда* «позика», *пос□дити* «позичити, дати в борг», «позичити, дати в борг», а також *усудити* «дати в борг, позичити», *усућ□вати* «давати в борг, позичати» (Толстой, 665, 1020). Тобто для всієї такої лексики, особливо з огляду на існування слова *посуд(а)* в його загальновідомому «кухонному» значенні, слід, залежно від характеру вмісту посудини, виводити семантику «докладати», «до-сипати», «до-ливати» тощо.

Ураховуючи всі наведені міркування, а також (узагальнюючи й належним чином розвиваючи) розглянуті етимологічні версії О. М. Трубачова, з одного боку, й Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша — з другого, вкажемо на можливі шляхи виникнення псл. **sodь* «суд» й **sodь* «посудина»:

1) **sede-* «засідання» = «сидіння» чи «ті, хто сидить» > **sodь* «суд» (Варбот) (пор. ще **sedq* «сяду». — О. І.). Відповідно й **sodь* «посудина» також можна розглядати як імовірно похідне від псл. **sede-*. Припускаємо, що цей корінь у певний період ще міг зберігати зв'язок зі значеннями «сідати, опускати, поміщати»; «встановлювати» (пізніше і в переносному значенні). Можливо, для псл. **sede-* слід припустити існування в минулому спільного значення «вмістище», а для **sedq* — крім загальновідомого «сяду», — значення «покладу», «поміщу» (що цілком узгоджується із семантикою іє. **sed-*). Пізніше від **sodь* мало утворитися **soditi* «опускати», «класти», «поміщати», «ставити» і т. ін. Також мали виникнути інноваційні значення на зразок «судити», «виносити, оголошувати вирок»;

2) інша етимологічна можливість виникає у зв'язку з міркуваннями Ш. Ондруша про вторинну назалізацію в основі іє. **sod-* / **sad-*. Відповідно розгляд псл. **sodь* «посуд», «суд» як наслідку вторинної назалізації дає нам можливість пов'язувати його з іє. **sond-* : **sand-* із приблизною семантикою «опускати», «поміщати» < **sod-* : **sad-* «сідати», «садити» / «сидіння» (у плані запропонованої нами дієслівної семантики пор. також наведене на початку статті іє. **sed-* : **sod-* «сідати»). Далі мало виникнути псл. **soditi* (із семантикою, аналогічною наведеної вище).

⁵ Виходячи з властивого суфіксу *-иє* (< *-*ije*) значення збірності й беручи до уваги наведені у словнику цитати (див. там же), можливо, логічніше буде припустити для друс. *съсѣдише* значення «гроші, майно і т. ін., взяті в борг».

Крім того, щодо генези **sqdъ* цікаве, на нашу думку, зауваження О. М. Трубачова про семантичну еволюцію **sqdъ* «посудина» > **sqdъ* «корабель», властиву лише східнослов'янським мовам, яка, проте, виступає в колі інших слов'янських типологічних відповідників — псл. **obkretъ* і **statъkъ* (Трубачев, 1966, 234–237). Однак це зауваження О. М. Трубачова можна витлумачити й на користь підтримуваної нами етимологічної версії (всупереч етимології псл. **sqdъ* < іє. **som-dhe-*). Саме вказаний семантичний перехід може зайвий раз свідчити на користь семантики «садити» < «опускати», «поміщати». Це твердження правомірне тим паче, що семантика «приєднувати», властива іє. **som-*, реалізується лише в префіксальних утвореннях, тоді як у випадках із чистими основами іє., псл. **sed-* : **sod-*, псл. **sqd-* значення «садити», «опускати», «поміщати» не потребують жодних доповнень або уточнень. Відтак і необхідності в з'єднувальному префіксі іє. **som-* (> псл. **sq* «су-») не виникає.

На користь підтримуваної нами етимології свідчить і той факт, що утворення з основою *суд-* мають досить розгалужену семантику: друс. *съсьдь* «знаряддя», «інструмент музичний», «частина тіла, посудина» та ін. (Срезневский, 3, 834), ст. укр. *посудокъ* «снасть» (Тимченко, 2, 189), рос. діал. с[удн]кв[им]я (ССГ, 10, 139).

Механізм такої генералізації семантики, очевидно, той самий, що й у випадку з одним жаргонним слівцем у шахістів: рос. *посуда* означає «шахи + шаховий годинник», коли побутове значення слова *посуда* (тобто те, що використовується нами в побуті щодня) поширилося й на «знаряддя праці».

Із семантикою «класти», «поміщати», «утверджувати» можна співвідносити й розглянутий вище слов'янський соціальний термін **sqdъ* і пов'язані з ним **sqdъba* (< **sqditi*), **sqdica*, **sqdъnica* (обидва від **sqdъ*), **sqdъbъka*. Що ж до реалізації семантики «утверджувати», «класти», «встановлювати», то порівняймо типологічно споріднені вислови: рос. *положить (себе) за правило, он положил себе сделать* (что-л.), *поставить на своем, настоять на своем*, а також термін *судова постанова*. Тому припускаємо, що поняття «суд» первісно пов'язувалося зі значеннями «встановлювати» > «з'ясовувати» (пор. рос. *судебное разбирательство, разбирать дело* або тавтологічну (за О. М. Афанасьєвим) формулу *судить-рядить* (Афанасьєв, 3, 373)). Можливо, первісно **sqdъ* могло означати «щось встановлене, остаточно визначене» і вже потім – «вирок», і вирок остаточно, невідворотний.

Про це свідчить і контекст уживання континуантів псл. **sqdъba*. Так, за О. М. Афанасьєвим, «слово *судъба* (серб. *у суд, суђење* — “тако ти је усуд усудио!”) одного кореня з дієсловом *судити* і, відтак, означає те, що присуджено = призначено людині вищим божественним судом» (Афанасьєв 3, 370); пор. також відомий російський вислів *от судьбы не уйдешь!*, що відбиває світоглядні особливості давніх слов'ян⁶.

Звичайно, розвиток слов'янських міфологічних уявлень, особливо у світлі етномовних контактів слов'ян з іншими народами, позначився й на поповненні списку «дійових осіб» слов'янської демонології. Уважаємо, саме завдяки їм у демонології слов'ян (очевидно, внаслідок торговельних та культурних контактів з балканськими народами, зокрема з греками, а від них, найімовірніше, через посередництво хорутан (словенців), у слов'ян західних взагалі) відомі «живиці, суђеениці та судиці (*suђеенице = soјенице, судице = sodице*), тобто діви

⁶ Із цим на основі протиставлення корелює рос. діал. *пересечь судьбу* «запобігти чомусь» (СПГ, 2, 91).

життя й долі. Останнє ім'я відоме лужичанам (sudzicke), словакам та чехам (sudice, sudičky). За повір'ям, уцілілим поміж істриян, рожаниці (= судиці. — *О. І.*) живуть у гірських печерах ...» (Афанасьєв, 3, 334–335). Як уважають хору-тани, радяться рожаниці головно про те, якою смертю помре новонароджений: «to su ove babe, koje sudiju sako dete s kakvum smrtjum prejde iz ovoga sveta».

Наповнення образу *судиць* etc. нагадує образи давньогрецьких *мойр* (< гр. *moira* «участь, частка»), які успадкували риси архаїчних божеств. Уявлення ж про архаїчних *мойр* пов'язувалися зі звичаєм віддавати частину їжі, здобичі або жертвоприношення кожному з членів роду, об'єднуючи їх в одне ціле (Гахо-Годи, 98). І в цьому випадку у слов'янській демонології також простежується «балканський слід».

Отже, розгляд іє. *sed- : *sod- та його слов'янських континуантів засвідчує їх функціональне багатство й різноманіття, сприяючи також проясненню окремих темних місць у (пра)слов'янському лексиконі. Звісно, запропоновані в статті етимології — лише версії, проте з погляду семантики вони видаються нам цілком імовірними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Абаєв — *Абаєв В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л., 1979.— Т. 1–5.
- Афанасьєв — *Афанасьєв А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу.— М., 1994.— Т. 1–3.
- Варбот — *Варбот Ж. Ж.* Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 64–66.
- Варбот — *Варбот Ж. Ж.* О семантике и этимологии звукоподражательных глаголов в праславянском языке // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации.— М., 1988.— С. 66–78.
- Вербич — *Вербич С. О.* Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник.— К., 2007.— 120 с.
- Даль — *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1955.— Т. 1–4.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2006.— Т. 1–6.
- Журавлев — *Журавлев А. Ф.* Заметки на полях «Этимологического словаря славянских языков» // Этимология 1988–1990.— М., 1993.— С. 78.
- Иваненко — *Иваненко А. В.* Реализация посл. *sed- : *sod- в апелятивной и пропріальной лексике // Междунар. конф. «Северное Причерноморье: к глубинам славянской культуры» (V Чтения памяти академика О. Н. Трубачева, Алушка, 25–30 сентября 2008 г.): Материалы конф.— К. ; М., 2008.— С. 50–51.
- Казлова — *Казлова Р. М.* Беларуская і славянская гідронімія. Праславянскі фонд.— Гомель, 2002.— Т. 2.— 265 с.
- Кочергина — *Кочергина В. А.* Санскритско-русский словарь.— М., 1996.— 944 с.
- Новикова — *Новикова Ю. М.* Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвиц Центральної та Східної Донеччини.— Донецьк, 2007.— 996 с.
- Ондруш — *Ондруш III.* Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // Этимология. 1984.— М., 1986.— С. 176–181 с.
- Онишкевич — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : У 2 ч.— К., 1984.— Ч. 1–2.
- Преображенский — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1958.— Т. 1–2.
- СВГ — Словарь вологодских говоров : Уч. пос. по русской диалектологии / Ред. Т. В. Паникаровская.— Вологда, 1983–2007.— Вып. 1–12.

- Сердюкова — *Сердюкова О. К.* Словарь говора казаков-некрасовцев.— Ростов н/Д., 2005.— 320 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров /Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— Ленинград ; СПб.— 1966–2007.— Вып. 1–43.
- Склярченко — *Склярченко В. Г.* Етимологічні розвідки. 11 // Мовознавство.— 2011.— № 5.— С. 3–10.
- С.Бук.Г — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк.— Чернівці, 2006.— 688 с.
- СГУ — Словник гідронімів України /Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко.— К., 1979.— 780 с.
- СПГ — Словарь пермских говоров. — Пермь, 2000–2002. — Вып. 1–2.
- Срезневский — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1–3.
- Тахо-Годи — *Тахо-Годи А. А.* Греческая мифология.— М., 1989.— 304 с.
- Тимченко — *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.— К., 2003.— Кн. 1–2.
- Толстой — *Сербско-хорватско-русский словарь* / Сост. И. И. Толстой.— М., 1957.— 1168 с.
- Трубачев 1966 — *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции).— М., 1966.— 416 с.
- Трубачев 1991 — *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования.— М., 1991.— 272 с.
- Трубачев 2004 — *Трубачев О. Н.* Реконструкция слов и их значений // Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура.— М., 2004.— Т. 1.— С. 19–120.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1988.— Т. 1–4.
- Черепанова — *Черепанова Е. А.* Микропонимия Черниговско-Сумского Полесья.— Сумы, 1984.— 458 с.
- Черных — *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка.— М., 1999.— Т. 1–2.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974.— Вып. 1–36.
- Bezljaj — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1995.— Кн. 1–5.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — Bd 1–9.
- Skok — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1973.— Кн. 1–4.
- Vasmer RGN — *Russisches geographisches Namenbuch* / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden, 1980. — Bd 1–11.
- Vasmer — *Wörterbuch der russischen Gewässernamen* / Begr. von M. Vasmer.— Berlin; Wiesbaden, 1961.— Bd 1–5.

O. V. IVANENKO

A *SED- : *SOD-STEM REALIZATION IN APPELLATIVE AND PROPRIAL LEXIS

In the article the origin of the псл. **besēda*, **besēdъ* / **besēdъ*; **sodъ*, **sodьba*, **sodica*, **sodьnica*, **sodьbьka*; **sъsodъ*, **posoda* etc. in connection of ie. **sed-* : **sod-* approaches.

Key words: etymology, meaning development, meaning reconstruction.